

Röviden a magyarországi örmények történelméről

Az örmények szórványos jelenlétét már ókori források is bizonyítják. Kr.u. 173-ban Aurelianus császár nyugat-arméniai légiójával győzött a Garam mellett a kvádok ellen. A Kézai és a Thuróczy krónikák szerint honfoglaló eleinkkel is jöttek örmények a Kárpát-medencébe. II. Endre magyar király kereszties hadjárata során Örményországban járt, s András fiát majdnem meg is házasította II. Levon örmény király Zabel nevű lányával. Amikor a II. Endre hazatért, elképzelhető, hogy vele tartott egy kisebb örmény kolónia, akik aztán Esztergomban telepedhettek le (illetve csatlakozhattak a már itt élő örményekhez), az ő jelenlétüket ottani helynevek is bizonyítják. Ennek a kolóniának a vámmentes kereskedelmi jogait IV. Béla 1243-ban kelt oklevele megerősíti. A középkort követően kisebb szórványban az újkorban is éltek örmények hazánkban, azonban emléküket mára csak néhány örmény eredetű hely- és személynév őrzi.

Az újkori örmény betelepülők a különféle hódítók elől menekülve a Fekete-tengert északi irányból megkerülve jutottak az örmény óhazából térségünkbe Moldván és az akkori Lengyelország területén keresztül. Az élénk kereskedelmi tevékenységet folytató örmények a XVII. század elejétől kezdve folyamatos kapcsolatokat építettek ki az erdélyi fejedelemséggel, s Apafi Mihály fejedelemtől 1672-ben letelepedési engedélyt és kiváltságokat nyertek. Az áttelepülők nagy része iparral, és termékeik (elsősorban bőrárúk) értékesítésével foglalkozott. Az ekkor Erdélybe érkező örmények valóságos számát illetően pontos adatokat nem ismerünk, azonban az biztos, hogy a következő évtizedekben folyamatosan újabb családok érkeztek.

A XVII. században Erdélyben 4 településen élt jelentős örmény kolónia: Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvárosban és Szamosújváron. Az utóbbi kettő kezdetben csak örmény lakosokat fogadott falai közé, majd szabad királyi várossá emelkedtek a XVIII. Század végén. Az erdélyi örmények mellett délről, a török birodalom területéről is érkeztek örmények régiónkba, előbb átmenetileg Belgrádba, majd az 1739-es török ostrom miatt Újvidékre menekültek, s mivel hosszabb ideig török kézen maradt Belgrád, az örmények nem is tértek vissza. Templom építésébe kezdtek, amit 1746-ban szenteltek fel. A XVIII/XIX. Század fordulóján számuk a százat is meghaladta.

Az élelmesebb örmény családok bekapcsolódtak a nemzetközi marhakereskedelembé, a különböző helyeken felvásárolt szarvasmarhákat a magyar Alföld déli részein felhizlalták, majd végig legeltetve lábön hajtották a német piacokra őket. Mivel a magyarok nem aknázták ki a kereskedelmi lehetőséget, más idegen (görög, német, zsidó) etnikumokhoz hasonlóan az örmények olyan jelentős vagyont tudtak felhalmozni, hogy nemegyszer a kincstárat is kisegítették. Emellett jelentős adófizetők is voltak az örmények, s mindezeket hamarosan kedvezményekkel, nemesség adományozásával hálálta meg az udvar. Ezután egyre többen a korábban bérelt területeket megvásárolták, udvarházakat építettek rájuk, és vegyesházasságok révén bekerültek a helyi magyar nemesi társadalomba, sőt hamarosan jelentős vármegyei tisztségekhez is juthattak. Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Karassó-Szörényben a Jakabffyak, Bács-Bodrog megyében a Karátsonyiak vezető pozíciókat töltöttek be.

A XVIII. században a kereskedelem szerkezete megváltozott (a mezőgazdasági termékek és építőanyagok forgalmának javára) és zsidó, német valamint más polgárosodott elemek vettek át a vezető szerepet. Ebben talán az is szerepet játszott, hogy az örmények, és más korábbi kereskedő csoportok nem kívánták kockázatos vállalkozásokba beruházni a már megszerzett tőkájüket, hanem inkább földbirtokot vásároltak rajta. Ez azonban nem bizonyult annyira sikeres befektetésnek, mint a kereskedelem, s így az örmények a gazdasági életben betöltött pozícióikat lassan elvesztették, illetve átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. Így az elit alsóbb, illetve a középosztály felsőbb rétegeit alkották.

A legtöbb örmény család anyagilag megengedhette magának gyermekei taníttatását. Mivel általános volt körükben a gyermekek magas száma, azok akik nem örökölték az apa egzisztenciáját közpályára kerültek. A középrétegek értelmiségi pályákra (ügyvéd, orvos) kerülve, illetve a helyi kereskedelemben pozícióikat megtartva elkezdtek szétszóródni Erdélyben és a Partiumban. Asszimilációjuk jelentősen megindult, anyanyelvükké a magyar vált. Gazdagabb társaik segélyegyletek, árvaházak alapításával, tanulmányi ösztöndíjakkal segítették a leszakadókat. Elmondhatjuk, hogy az örmény társadalom minden rétege integrálódott a magyar társadalomba.

A XIX. század közepén mintegy 12-15 ezerre tehetjük azoknak a számát, akik örmény identitással - anyanyelv, vallás, származás- rendelkeztek. Az 1848-as forradalmat megelőzően 57 örmény család kapott illetve vásárolt nemességet, akik a XIX. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe. Az 1848/49-es harcokban hetvennél több örmény származású tiszt és mintegy kétszáz fő közkatonaként vett részt a magyarok oldalán. Köztük volt Kiss Ernő és Lázár Vilmos akik Aradon vértanúhalált haltak.

A szabadságharc leverését követő megtorlást és a Bach rendszert hasonlóan élték meg, mint a kor tősgyökeres magyar nemessége. A kiegyezés után aztán az állami tisztségek betöltésére ugyanúgy lehetőséget kaptak. Talán származásuk miatt általában a mindenkori kormánypárt támogatói voltak. A XIX. század utolsó harmadában, ahogy a magyarosodás útján is egyre előbbre haladtak, az örmény származású parlamenti képviselők és más befolyásos politikusok száma egyre nőtt. A gazdasági életben is résztvettek, de nem tudunk olyan családot, amely a nagypolgárság vezető rétegeibe került volna.

Az 1915-ös törökországi örmény genocídiumot követően mintegy hetven keleti örménynek menekültnak adott hazánk menedéket. Kezdetben nagy volt a kulturális különbség köztük és a magyar-örmények között, de a további generációk alatt már elhalványult mindez.

Az első világháborút lezáró trianoni békediktátum az örményeket drasztikusan érintette. A földtulajdonosok birtokai jórészt a Romániához és Jugoszláviához csatolt területeken feküdtek, azonban sokukat társadalmi pozíciójuk, állasuk a fővároshoz kötötte, a határokon túlra került középosztálybeli családok a magyar államigazgatás az megszűnése miatt munkanélkülivé váltak. E két réteg tagjai jellemzően a megmaradt magyarországi területekre (elsősorban Budapestre) költöztek, s jelentős lecsúszást szenvedtek el a társadalmi ranglétrán. Nem jártak jobban az Erdélyben maradók sem: egyrészt az 1921-es romániai birtokreform alkalmával földterületeket vettek el tőlük, másrészt a városszerkezet átalakulásával (modernizáció, románok tömeges betelepítése) négy településük végképp elveszítette örmény jellegét.

A két világháború között Budapest vált a magyarországi örmények fő gyűjtőhelyévé, ahol mintegy 2000 örmény eredetű személyt tartottak ők maguk számon. 1920 áprilisában megalakult a Magyarországi Örmények Egyesülete, 1924-ben pedig a Ráday utca 11-13. szám alatt az Örmény Katolikus Egyházközség, valamint az Örmény-magyar Kereskedelmi Részvénytársaság. Foglalkozásukat tekintve sok volt köztük az értelmiségi: jogász, mérnök, orvos, tisztviselő, illetve (kis)kereskedő vagy iparos, jellemző örmény foglalkozás pl. a szőnyegkészítő. A második világháború és az azt követő kummunista diktatúrák tovább rombolták az örménység társadalmi pozícióit. Volt, akit háborús bűnösneként kivégeztek (Hovhannesian Eghia), de általában rossz idők következtek az "úri középosztályba" tartozó tisztségviselő, értelmiségi családokra. 1952-ben a többi egyesülettel egyidőben megszűntették az Magyarországi Örmények Egyesületét is. Később a kádári konszolidáció idejében, 1965-től a Magyar-Szovjet Baráti Társaság (az Örmény SZSZK is szovjet tagköztársaság) és a Hazafias Népfront keretein belül szerveződöthetett újjá. Az egyházi közösség működése folyamatos maradt. E korszakban

több keleti örmény család is hazánkba költözött Szovjet-Örményországból, akik általában kapcsolatot találtak a magyar-örményekkel.

A helyzet talán még ennél is rosszabb volt Erdélyben. Miután az északi terület másodszer is román uralom alá került, tömegesen hagyták el az országot a magyar-örmények. Volt aki meg sem állt Nyugat-Európáig, vagy Amerikáig, de a többség Magyarországra igyekezett. A kommunista hatóságok a közösségi és egyéni földbirtokokat valamint a városi örmények üzleteit, gyárait s egyéb ingatlanait elvették, és több esetben előfordult, hogy a "gazdag" örményekből a román titkos szolgálat verte ki, hogy "hova rejtették az aranyukat". Jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű örmény származású emberek maradtak helyben, illetve megindult egy lefelé irányuló társadalmi mobilitás: sok ügyvéd például nem praktizálhatott, és kénytelen volt alacsonyabb presztízsű állást keresni magának. A hajdani örmény települések elvesztették korábbi jellegüket és jelentőségüket, az örmény származású lakosok a nagyobb városokba költöztek. A kommunista rezsim alatt a civil szervezetek ellehetetlenítése miatt úgy Romániában, mint Magyarországon nem volt lehetőség a magyar-örmények összefogására. Azonban a rendszerváltást követően újjáéledt az örmény társasági, kulturális és vallási élet mindkét államban. A hazai örménység többsége mára csak alig jobban idegen, mint a teljesen asszimilálódott kunok vagy jászok. Az örményt már nem beszéljük, a magyart tekintik anyanyelvűknek. Örménységük a magyarral rokon sorsú kis nép, és annak kultúrája iránti rokonszenvükben nyilvánul meg leginkább. Az a néhány tucat örmény család, akik maguk, vagy ősük a XX. században kerültek el Örményországból, természetesen jobban kötődnek az örménységhez. Ápolják anyanyelvüket és szorosabb kapcsolatot tartanak fent az "óhazával". A rendszerváltás után az elsőként alakította meg az örménység a maga kisebbségi önkormányzatát, és több egyesület is alakult. Kulturális programokkal: kiállításokkal, előadásokkal és nyelvtanfolyamokkal szeretnék az örmény hagyományokat ápolni és megismertetni.

AZ ITT ÉLŐ ÖRMÉNYEK ETNIKAI TUDATA

A világban szétszóródott örményeket az általuk beszélt dialógusok alapján két nagy csoportra oszthatjuk: a tágabb értelemben vett Örményországban (Kaukázus előtere) és Kis-Ázsiában élnek a *keleti örmények*, míg az Európában és onnan a világ egyéb tájain szétszóródó örménységet *nyugati örménységnek* szokták hívni. Az ókorban az akkori örmény állam tette a világon elsőként államvallássá a kereszténységet, amely azonban nem vetette alá magát a sem a római pápának, sem valamelyik görögkeleti patriarchának, s önálló maradt. Ezért ez az örmény egyház önálló egyházfővel rendelkezik, vallási terminológiával szólva autokephal. Az örmények szeretik „gregorián egyház” elnevezést használni, amely legfőbb szentjükre, Világosító Szent Gergelyre utal. A nyugati örménység egyházi szervezete is zömmel ezt a vallást követi Európában és Amerikában. A Habsburg Monarchia területén a korábbi lengyel királysághoz tartozó Galíciában, Velencében, Bécsben és a történeti Magyarország területén élő örmények egyházi vezetői a görög katolikusokhoz hasonlóan azonban elfogadták a római pápa főségét, s vallási unióra léptek a római katolikusokkal, ezáltal megszületett az örmény katolikus vallás (ezt az elnevezést hivatalosan 1773-tól használják). Régebbi munkákban (többek között Szongott Kristóf is) használták az ortodox örmény vallás kifejezését, amely azonban nem azonos a görögkeleti vallással, hanem az autonóm örmény egyház óhitűségére vonatkozik. Találkozhatunk még a szakadár örmény egyház kifejezéssel, amely arra vonatkozik, hogy nem fogadják el a római pápa egyházfőségét, azonban a római egyháztól való elszakadás azért nem is jöhetett létre, mert más autokephal keresztény vallásokkal (szír, malankár, Tamás keresztények) valójában soha nem is tartoztak sem a római pápa, sem a konstantinápolyi patriárka alá. A Kárpát-medencébe érkezett örmények a keleti dialektus egy akcentusát beszélték, azonban a többi közép-európai örménnyel együtt ők is örmény katolikus vallásúak lettek. A magyar vidékeken az asszimiláció előrehaladtával egyre inkább már csak a vallási különbség jelentette az örmény-tudatot.

Kezdetben az örményeknél teljes volt az endogámia, azonban a XIX. század elejére a térbeli szétszóródásnak is köszönhetően ez már csak a 4 nagyobb erdélyi örmény etnikumú településen (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz) volt lehetséges. Ennek ellenére még a 19. század végén is voltak csökkenő létszámban olyan emberek, akiknek majdnem az összes felmenője örmény volt, és a nyelvet is anyanyelvként beszélték (mintegy 3000 fő). E mellett mind nagyobb létszámban voltak azok, akiknek legalább az egyik ágon nem örmények voltak az ősei, azonban erős szálakkal kötődtek az örmény rokonsághoz (10 000-nél több fő). Az első kategória a húszadik században gyakorlatilag eltűnt, azonban jelenlegi időpontban több mint 100 000 olyan ember él a Kárpát-medencében, akiknek örmény ősei is voltak, ezzel szemben csak néhány tucatra tehető azoknak a frissebben érkezőknek a száma, akik ténylegesen örménynek tarthatják magukat (gyakorlatilag örményül beszélni is csak ők tudnak). Ezek alapján a következő kategóriákat tudjuk a jelenlegi helyzetben felállítani Magyarországon és Erdélyben:

1. teljes illetve döntő részben örmény etnikumú személyek, akik elsősorban az örmény kultúrára és nyelvre szocializálódtak (pár tucat fő).

2. részben örmény felmenőkkel rendelkező személyek, akik családjukban megőrizték az örmény kultúra bizonyos sajátosságait, de elsősorban magyarnak vallják magukat (néhány ezer fő). Az örmény katolikus templommal rendelkező településeken lakó, vagy ott született és onnan elköltöző személyek vallása is identitáshordozó; de ebbe a csoportba sorolhatunk római katolikus, református, vagy éppen nem vallásos személyeket is, akik szívesen emlegetik örmény őseiket; tagságot vállalnak kulturális szervezetekben és eljárnak az örménység társasági rendezvényire. Az utóbbi kategóriába sorolható személyek már a tizenkilencedik században "*magyar-örményként*" emlegették magukat.

3. örmény ősökkel is rendelkező személyek (egy dédszülő vagy ennél is kisebb arányú örmény származás), akik azonban ennél többet nem is igen tudnak az örménységgel kapcsolatban, érdeklődésük és szimpátiájuk mindez mellett megvan (több mint százezer fő). Ők érdeklődve hallgatnak az örményekről szóló előadásokat, azonban maguk már nem vallják magukat semmilyen tekintetben kettős (magyar-örmény) identitásúaknak.

Érdekes, hogy az örmény származástudat még akkor is erős, ha már a nagyszülők sem vallották magukat örménynek. Noha a mai felnőttek többsége sokszor már nem is tudja megnevezni a saját dédszüleit, és meglehetősen kevesen vannak, akiknek az elmúlt 150 évben csak magyar ősei voltak, és mégsem tartják számon, ha pl. szlovák vagy német ősöktől származnak. Ennek magyarázata lehet az örmény etnikum kuriózum volta, illetve, hogy a külső megjelenésben is látszódnak mindez az utódokon.

Örmény és más kettős identitás természetesen nem csak a magyar etnikummal kapcsolatosan létezik még a Kárpát-medencében. A többszörös identitás jól megfigyelhető az Azaduhi Varduca Horeniannal készült interjúban: „Mi kisebbek csak a miatyánkot tudjuk örményül. Otthon magyarul beszéltünk és az iskolában románul tanultunk. Nagyobb testvéreim közül az egyik magyar, a másik román iskolába járt, de midig örménynek vallották magukat. Arra tanítottak, hogy a magyarokat és a románokat is szeressük, s becsüljük meg azt az országot amiben élünk, és a körülöttünk lévőket. Szamosújváron akik a XVII. században jöttek elmagyarosodtak, s vannak az újabban jöttek, ezek gregoriánok, mint pl. apám. Mi örmények maradtunk. Apám lemondott a vallásáról és reverzalista volt, mi örmény katolikus templomba jártunk édesanyám után. Én a román és a magyar kultúrának is kívánom, hogy minél gazdagabb legyen. Magyarul akármit elolvasok, verset etc., de a kifejezésem nem a legjobb.”

Az identitás egy másik példája az az interjúalanyom, aki teljesen magyar nyelvű, azonban mégis gyűlölettel beszél a magyarokról: „A szörzetem is akkor hullt ki, a hajam meg mindenem a milícián. Az arcomon volt egy daganat olyan ökolütés ért a magyartól,

a románok nem vertek, a románok kifutottak és sajnálták az embert. A kegyetlen kutyaság a magyarokban van a legtöbb, mert olyan rosszféle népek. Még azt mondta a nővérem nekem, a szegedi, hogy menjek Magyarországra, ha van valamim adjam oda a fiának és a leányának, mert ott gondoznak. Mondtam, ha a vejek megunnak akkor betesznek, menjél te közéjük! Jól laktam tőlük, nem is akarom látni a színüket se. Mikor úgy verték az embert, és rugdosták a földön, ilyeneket csináltak."Emellett interjúalanyom vallási hovatartozásában is bizonytalan, hiszen nemcsak az örmény katolikus templomba jár: „Lengyelne haragudott, miért megyek a románokhoz. Én ahol imádkoznak és ahol az Istent tisztelik és katolikusok, hát miért ne mennék! Én nem törődtem a nemzetiséggel, nekem a nemzetiség nem adott egyik sem semmit...” E szavakból arra is következtetni lehet, hogy az egyébként magyar érzelmű többi örmény katolikus elvárta a közösség tagjaitól, hogy önmagukat határolják el a románságtól. A szamosújvári örmény egyház, mint közösségmegtartó erő sem funkcionált jól, többek közt, mert sok konfliktusuk volt az azóta elhunyt Sáska Jenő nevű plébánossal.

AZ ETNICITÁS JEGYEI

Lássuk sorra, hogy melyek azok a jellegzetességek, amelyek az örménységhez köthetnek valakit. Ezek felderítéséhez meg kell ismerni közelebbről a vizsgált személyeket. Jómagam 1996 nyarán készítettem egy több mint tíz óra hosszúságú interjúanyagot Erdélyben. Ezeket a beszélgetéseket a családi ősről, az egyéni életpályáról és szokásokról volt szó. Részben ez, részben pedig a szakirodalom alapján próbálom megválaszolni e kérdéskört.

1. közös nyelv: mint arról már szó volt, igen kevesen beszélnek örményül, inkább az a jellemző, hogy pár alapvető szót (igen-nem, férfi nő, stb.) ismernek, illetve sokan el tudják örményül mondani a Miatyánkot, azonban csak mechanikusan ismétlik a számukra ismeretlen szavakat egymás után. Ezek alapján a közös nyelv, mint olyan nem igazán képezheti a kohéziós erőt a mai örmények számára.

Örmény írás: az ókor óta létező örmény abc-t az Erdélybe beköltöző örmények is használták. Hivatalos és üzleti irataikat, a XIX. századtól azonban már magyar nyelven folytatták.

2. történelem: sokan éppen csak azzal vannak tisztában, hogy ősökük örmények voltak, és a közös származás tudata semmiféleképp nem jelenthet olyasmit, mint a törzsi társadalmakban. Azonban nem szabad elhanyagolni az ezen alapuló kölcsönös szimpátiát. Elsősorban az intellektuális érdeklődésű személyek járnak utána az örmények történelmének. Kevés az olyan család, ahol megszakítás nélkül a szülők hagyományoznak tovább történelmi emlékeket, esetleg az örménységgel kapcsolatos anekdotákat. Ezek elsősorban a hajdan volt örmény városokban megmaradt családok, amelyekben erősebb az etnikai tudat.

TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGEK TISZTELETE:

Verzár Oxendius püspök a XVIII. század elején ő bírta rá az erdélyi gregorián vallású örményeket az örmény katolikus vallás felvételére. Halála után nem sikerült egyetértésre jutni utódjának személye felől, s így az önálló püspökség is megszűnt, az egyházközségek pedig a latin rítusú római katolikus egyház fennhatósága alá kerültek (és vannak a jelen pillanatig). A XIX. század végén felújították az örmény katolikus püspökség visszaállításának az igényét, ezt azonban nem sikerült elérniük. Mindenesetre ezzel párhuzamosan megjelent Oxendius püspök kultusza: cikkek jelentek meg az *Arméniában*, többször hivatkoztak rá különböző fórumokon, s felmerült annak igénye is, hogy szobrot állítsanak neki Szamosújváron. Bár az utóbbira nem került sor, Oxendius püspök az autonóm erdélyi örmény katolikus egyházi lét szimbólumává vált.

Szent Meszrop a Kru. IV. és V. század fordulóján élt szerzetes alkotta meg a 36 betűből álló örmény abc-t, amelyet a mai napig használnak. Szentté avatták, s a Szentháromság vasárnapját követő negyedik csütörtökön tartják ünnepét.

Kiss Ernő, Lázár Vilmos Aradon 1849. október 6-án kivégzett örmény származású honvédtábornokok kultusza még harcostársaik életében megkezdődött. *Czetz János (1822-1904)* Bem József alvezéréként szintén a 48-as honvédsereg tábornoka volt, s a bukást követően 1949-ben emigrációba vonult. Később Argentínában telepedett le, ahol jelentős térképészeti munkálatok elvégzése mellett megalapítója lett az ottani Katonai Akadémiának Oly nagy tiszteletet vívott ki az argentinok körében, hogy Buenos Airesben lovas szobrot állítottak neki. Hosszú élete végén levelezett az Arménia folyóirattal is. Budapesten 1998-ban a III. kerületi Örmény Önkormányzat állított fel Czetz János tiszteletére emléktáblát. *Szongott Kristóf (1843-1907)*: szamosújvári gimnáziumi tanár volt az Arménia c. folyóirat szerkesztője, s a megjelent cikkek többségének szerzője. Hosszas levéltári kutatásaival jelentős mennyiségű, azóta már megsemmisült anyagot vizsgálhatott meg; melyet jórésztben publikált is. A kor történettudományára jellemző pozitivistá adatgyűjtés mellett Szongott maga is nagy mítoszteremtő volt, az örmények történetéről és néprajzáról a romantikus történet szemlélettel írt monográfiáiban máig tartóan meghatározta az örménység képét a saját múltjáról.

ANEKDOTÁK

A közismert örmény származású író, Bányai Elemér (írói álnéven Zuboly) nagyon szép gyűjteményét válogatta össze a századfordulón az örménység körében ismert szórakoztató rövid történeteknek. Ezen anekdoták a szájhagyomány útján terjednek, és ma is mesélik örmények és nem örmények egyaránt.

Ízelítő gyanánt bemutatnék néhányat a legközkedveltebbek közül:

Rubens kép: Az örmények jelentős anyagi segítséget nyújtottak a Habsburg udvarnak Mária Terézia uralkodása idején. A legenda szerint ezért, mikor az örmény követek Bécsben jártak, a királynő felajánlotta nekik, hogy vigyenek el a kincstárból egy tárgyat, amelyiket választani akarják. Az örmények templomuk díszítésére egy hatalmas, Rubens mester által festett szentképet választottak. A királynő szeretett volna visszakozni, de az adott szó kötelezte...

A kép, mely valószínűleg nem Rubens, hanem az egyik tanítványának alkotása, valóban sokáig az örmények templomában volt látható Szamosújváron (mely templom egyébként a világ legnagyobb örmény katolikus temploma), azonban a második világháborút követően a kommunista vezetés ismeretlen helyre szállította más műkincsekkel és levéltári forrásokkal együtt. Ezzel kapcsolatosan a XX. században is keletkeztek legendák, melyek szerint Budapestre került, a Ceausescu rendszer bukása után visszaadják, stb. Néhány évvel ezelőtt ismét visszakerült a Szamosújvári templomba, ahol jelenleg is megtekinthető.

"Ilyen fiatal, és már Jakabffy?" A Jakabffy család sok tagja megyei hivatalt viselt valamelyik Bánsági vármegyében. A Bécsből érkező vendégnek sorra mutatják be a Jakabffy Imre alispánt, Jakabffy Ferenc képviselőt, Jakabffy Elemér jegyzőt, s ekkor a követ azt hívná, hogy a "Jakabffy" magyarul valami méltóságot jelent, megkérdezte: *"Ilyen fiatal, és már Jakabffy?"*

Az anekdota más változataiban Dániel illetve Lukács vagy más családok szerepelnek; ami jelzi, hogy milyen jelentős politikai pozíciókkal bírtak az örmények a dualizmus korában egyes vármegyékben (pl. Krassó-Szörény, Torontál, Temes).

Peteli István ajándéka

Petelei István (1852. Marosvásárhely – 1910 Kolozsvár) ismert író, a nevéhez köthető a „transzilvanizmus” mozgalma, amely az önálló erdélyi szellemi régióban való gondolkodást jelenti, s már a dualizmus korban jellemző elvándorlás ellen foglalt állást.

Maga Petelei, és a felesége is örmény volt: Korbuly Nyina. Petelei lógatta a lábát és a Korbuly vagyonból élt. Kártyázott, mint művész bohémkedett. Egyszer kellett volna ajándékot venni a feleségének. Spórolásból, vagy lustaságból vett egy törött vázát, majd az üzletben kérte, hogy csomagolják be és vigyék neki haza. Azt akarta otthon beadni, hogy útközben tört össze. A boltosok nem értve szándékát darabonként csomagolták be, és így otthon lelepleződött csalfa szándéka...

Az 1848/49-es honvédő háborúval kapcsolatos legendák külön csoportot alkotnak. Szinte minden családban volt valaki, aki résztvett a politikai vagy hadi eseményekben, kivétel nélkül a magyarok oldalán. Az örmény származású emberek közül hetvennél több harcolt tisztként az osztrákok ellen; köztük **Kiss Ernő** és **Lázár Vilmos** aradi vértanúk. Mintegy kétszáz fő pedig mint közkatoná vett részt a harcokban. Feltűnő, hogy ilyen nagy a tisztek arányszáma a közlegényekhez viszonyítva; ez is azt támasztja alá, hogy a hazai örménység jelentős része a társadalom jól szituált rétegeit alkotta. Álljon itt ízelítőül egy nyúl farknyi: A szamosújvári „Pattantyús Ábrahám Adeodát Bem apónak volt az orvosa. Ő vágta le a kisujját amikor megsebesült” számolt be az egyik megkérdezett személy.

3. *vallás*: Magyarországon jelenleg Budapesten kívül nincs rendszeres örmény katolikus mise, országunkban nem is található máshol egyházközség. Erdélyben 4 helyen van örmény katolikus templom, de egyiknek sincs jelenleg papja. Csíkszépvízen századunk 60-as éveiben halt meg a lelkipásztor, Erzsébetvárosban a rendszerváltás idején lett rablógyilkosság áldozata, míg Szamosújváron 1998. októberben halt meg a pap, a gyergyószentmiklósi tiszteletes pedig 1999. áprilisában hunyt el. A rendszeres közösségi vallásgyakorlat nélkül elveszik a vallás kohézióteremtő ereje, és jellemzően a latin rítusú római katolikus valláshoz pártolnak át a hívők. A szamosújvári örmény katolikus templom ferences barátok kezelésébe került. Valószínű, hogy a vallás tekintetében a következő évezred fog nagy változást hozni, hiszen napjainkig bezárólag fontos identitást meghatározó dolog volt örmény katolikus vallásúnak lenni.

mechitarista szerzetesek: Mechitar (1675-1749) szerzetes, 1701-ben Isztambulban alapította meg szerzetesrendjét. Az alapító társaival együtt a törököktől menekülve, másfél évtized múlva került a Velence melletti Szent Lázár szigetre. A rend célja az örmény kultúra ápolása mellett, a nyugati katolikus egyházzal való együttműködés. Az örmény katolikusok vezetője a rend érsek-apatja. A rend 1773-ban a „rendi alkotmány tekintetében felmerült nézeteltérések” miatt kettészakadt, és Triesztben létrehoztak egy másik kolostort, amely a napóleoni háborúk miatt 1811-ben Bécsbe költözött. Mindkét rendház jelentős kulturális intézményként is működik a diaszpórában élő örmények számára.

A velencei kolostor harmadik apátja, Ákoncz Kövér István erdélyi volt. Bécsi rendház vezetői közül Esztegár Vártán, aki harmadik, illetve Govrik Gergely, aki a hatodik apát volt, szintén Magyarországon születtek. A hazai örmények a bécsi rendházzal tartottak szorosabb kapcsolatot, jelenleg a budapesti közösséghez is innen jár pap sátoros ünnepeken örmény nyelvű misét tartani. Velencébe a huszadik század közepén magyar-örmény diákok mentek tanulni, és a század 90-es éveitől kezdve ismét többen jártak ott rövidebb örmény nyelv kurzuson.

Kapcsolattartás az anyaországgal és a diaszpóra egyéb közösségeivel: főleg a közösség vezetői (tucatnál valamivel több ember) találkozik külföldi örményekkel, elsősorban kiutazások alkalmával (Velence, Bécs). A Magyarországra látogató örmények száma csekély; azonban ezen találkozásokról a Magyarországi Örmény Kisebbségi Önkormányzat lapja, az *Ararát* rendszeresen beszámol mint a közösségi élet jeles eseményéről. A kapcsolattartást gátolja az, hogy az itteniek többsége nem beszél sem az örményt, sem pedig világnyelveket. Így aztán igény sem igen jelentkezik a találkozásra.

Utazások: Örményországba eljutni elég költséges és néha veszélyes is (háborús helyzet, földrengések, szegénység), így leginkább csak azok járnak vissza, akik ott születtek.

Azok a magyarországi örmények, akik megengedhetik maguknak szintén ellátogatni Velencébe, de Örményországba már jóval kevesebben jutnak el. Visszaköltözésre pedig szinte senki sem gondol.

Az anyaország politikai és egyéb támogatása:

Mivel a modern kori független Örményország csak a Szovjetunió széthullása után jött létre, igazából addig nem beszélhetünk autonóm örmény anyaországról; így e területről nem is igen tudták támogatni az örmény diaszpórát. Inkább a diaszpóra gazdaságilag jó helyzetben levő családjai nyújtottak támogatást a szegényebb sorsú örményeknek, a történeti Magyarország területén is alapítványokat hoztak létre, iskolákat támogattak.

A dualizmus korában Arménia olvasói rendszeresen olvashattak arról, hogy mik a hírek „az örmény világban”, azaz a török illetve orosz megszállás alatt levő „anyaországi területeken”, illetve a diaszpórában. A „keleti kérdésről” illetve az „örmény kérdésről” is rendszeresen jelentek meg cikkek az Arménia hasábjain. Azonban arról nincsen tudomásunk, hogy az örmény származású parlamenti képviselők, közéleti személyiségek lobbiztak volna az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájának irányítóinál az örmények érdekében; ez a kérdés nem is igen merült fel az akkori nemzetközi politikában.

Az 1915-ös törökországi örmény népirtás idején Vákár Artúr felszólalt a magyar parlamentben, azonban Törökországot mint világháborús szövetségest nem bírálták vagy helyezték nyomás alá a tengelyhatalmak, e „belpolitikai” kérdésben.

Budapesten a két világháború között a kereskedelmi kapcsolatok élénkítése céljából Örmény-magyar Kereskedelmi Részvénytársaság alapítottak, amely azonban nem sok eredményt mutatott fel, és eltűnt a gazdasági világválság süllyesztőjében.

4. *öltözködés, díszítés:* ezek már a múlt században sem mutattak eltérést az azonos társadalmi helyzetű más identitású polgárokéval; tehát nem is lehetnek az etnikai tudat meghatározói.

5. *külső fizikai megjelenés:* az örmények jellegzetességei (sötét haj, kerek arc, sárgás bőr) gyakran még akkor is kitűnnek, ha csak töredékben örmény származású valaki. E miatt nem szenvedtek az örmények soha diszkriminációt, azonban valószínűleg pszichológiai szerepet játszik az „örménynek lenni” érzésben.

6. A *szokások* témaköre meglehetősen tág. Általában elmondható, hogy főleg az örmény kolóniákban maradtak fenn egyrészt a vallásgyakorlással, másrészt a társadalmi érintkezéssel kapcsolatban szokások; azonban a hagyományőrzés a húszadik század végén már szinte a minimálisnál is kevesebb.

Konyha: a hurut, dalahuzi, pasztrma, angadzsabur leves és egyéb ételek elkészítése még ma is dívik egyes családokban, és jóval nagyobb azoknak a száma, akik valaha ettek ilyet (pl. gyermekkorukban) és tudják ezeket a neveket sorolni. Kövi Pál: Erdélyi lakoma című könyvében a legelterjedtebb örmény ételek receptjét közölte is, így bárki elkészítheti azokat.-

Ünnepek: az örmény katolikus egyház a latin rítus ünnepeit és szentjeit tiszteli, a legfontosabb ünnepek a Karácsony és a Húsvét, melyekhez egyedi örmény liturgia tartozik.

Az örmény egyházi ünnepek közül az egyik speciális alkalom a vallás első térítőjének, Világosító Szent Gergelynek a napja, melyet a pünkösd utáni negyedik vasárnap ünnepelnek meg. Szamosújváron évről évre egyfajta "erdélyi örmény világtalálkozó" valósul meg, hiszen sokan hazamennek ezen alkalomból akár még Amerikából is, Magyarországról és más helyekről pedig olyanok is odalátogatnak, akik nem szamosújvári eredetűek. Ennek oka az is, hogy Szamosújváron van a világ legnagyobb

örmény katolikus temploma, és sokáig ez a város (Armenopolis néven) a régió örménységének központjaként volt számon tartva.

Minden év április 24-én megemlékezést tartanak az 1914/5 évi törökországi örmény mészárlásokra emlékezve. Ez az alkalom kissé a „kötelező” állami ünnepekre emlékeztet, központilag van szervezve és jellemzően nem családi, bensőséges körülmények között tartják.

Egyéb egyházi ünnepeken (karácsony, húsvét) megfigyelhetőek az örmény rítus sajátosságai (liturgia, ételek), jellegükben azonban nagyrészt megegyeznek a latin rítusú ünnepekkel.

7. örmény tárgyak, emlékek

Speciálisan örmény vonatkozású tárgyak (elsősorban kegyeszerek) meglehetősen kevés család birtokában vannak, inkább családi ereklyék (fényképek, családfák, keresztlevelek és egyéb dokumentumok) maradtak fenn. Az örmény építészet (templomok, közösségi és lakóépületek) a négy örmény településen találhatóak, gondozásukkal (tatarozás) a közösség törődik. Emellett örmény építészeti hatást mutat több magyarországi Árpád kori körtemplom (pl. Kiszomboron,).

A KISEBBSÉGEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI:

Diszkrimináció: a pozitív megkülönböztetésre példa az örmények XVII/XVIII. századi városi privilégiumai, amelyek azonban már a múlté századok óta. Hazánkban (ahová éppen különféle zaklatások miatt költöztek Moldvából) negatív diszkriminációt igazában sohasem szenvedtek az örmények, inkább megbecsülés és érdeklődés figyelhető meg más nemzetek részéről.

Csoportszolidaritás: számtalan formájára utalhatunk a régebbi korokban, hiszen sorstársaik számon tartották egymás örménységét és közös társadalmi eseményeket szerveztek. Ezekre ma is jócskán akad példa, azonban az nem jellemző, hogy azonos politikai vagy egyéb érdekek mentén közös csoportba lehetne őket sorolni.

Szegregáció: ez is csak a múltban volt igazán jellemző, habár manapság is elmondható, hogy Erdélyben nagyobb számban élnek örmény származású emberek, de ezen belül nem mondható el, hogy meghatározott helyen élnének, leszámítva az örmény településeken maradt kisebbséget.

Endogámia: az egymás közötti házasság általában jellemző a zárt etnikai csoportokra. Az örmény családfák vizsgálatakor kiderül, hogy egészen a XIX. század végéig az örményeknél is nagy fokú az endogámia. Ez kisebb mértékben volt meg azoknál a nemessé lett családoknál, amelyek távolabb kerültek az örmény kolóniáktól. Idős örmény személyek még beszámolnak arról, hogy fiatalkorukban jártak örmény fiatalok „háztűznézőbe”, de a szülők ha szerették volna is ezen házasságokat, nem erőltették gyermekeikre. Az asszimiláció előrehaladtát jelzi, hogy a XX. században már igen csak ritkaságnak számított ha örmény örménnyel házassodott. A vegyes házasságok nagy száma a társadalmi távolság minimálisra csökkenését is jellemzi.

ÖRMÉNY NEMZETKARAKTEROLÓGIA, MENTALITÁS

A XIX/XX. század fordulóján az örmény értelmiségiek egy csoportja a Szamosújváron megjelenő Arménia folyóirat köré gyűlve munkásságot fejtett ki a hazai örmény kultúra feltárása és megőrzése céljából. Az identitás megtartása érdekében cikkeikben újra és újra fogalmazták, mit is jelent örménynek lenni. A lapban olvasható nemzetkarakterológia szerint az örmények „család- és vendégszerető, istenfélő, takarékos, szorgalmas, vállalkozó szellemű” emberek. Az „armenizmus” néven megfogalmazott ideológiájuk szerint a magyar-örmény szinte magyarább a magyarnál, s mivel a két nép tulajdonságai úgymond kiegészítik egymást, igen előnyös mindenki számára ez a vérkeresztetés. Ennek egyik jellemző példája, ahogy Szongott Kristóf

főszerkesztő ír az Arménia: hasábjain: „Szemlénk [...] a tudományos célon kívül szolgálatot fog tenni a magyar nyelvnek, terjeszteni fogja a magyarosodást, előmozdítja kultur egyesületünk céljait - és követendő példát ad a nemzetiségeknek. Arméniánkban a magyar-örmény azt fogja folyton folyvást édes üdvözítőnkkel hangoztatni a nemzetiségek fülébe: ~Példát adtam nektek, hogy a mit én is tettem, úgy cselekedjétek ti is. Én megtanultam a hazai nyelvet - tanuljátok meg ti is. Én mindig a haza érdekeit szolgáltam - ezt tegyétek ti is~”. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a különben gimnáziumi tanárként dolgozó Szongott a katedráról is ezt hirdette, és nem gondolkodott másként a többi magyar-örmény sem.

Látható hogy az örmény neofiták egyenesen azonosították magukat a magyarsággal, amelynek nemzetfelfogása a korban tökéletesen egyezett abban, hogy az országban mindenki vagy már magyar, vagy azzá lesz. Az örmények számtalan történeti példát tudnak felsorolni, hogy mikor vállaltak sorsközösséget velünk és miben gazdagították a magyar kultúrát. A magyar-örmény „egymásratalálást” szerencsére az azóta eltelt viharos esztendőök sem bontották meg, szemben például a zsidósággal, amely a dualizmus korában hasonlóképpen gondolkodott, de hamarosan azt kellett tapasztalják, hogy ők „nem eléggé magyarok”.

Az ezen gondolatokat megfogalmazó értelmiségiek művei máig hatnak a hazai „örmény közgondolkodásra”. Azonban a társadalmi környezet igen nagy mértékben megváltozott a XX. század eleje óta; ezeket a változásokat próbálom vázolni a dolgozat hátralévő részében.

KETTŐS KISEBBSÉGBEN: MAGYAR-ÖRMÉNYEK ROMÁNIÁBAN

Mint ahogy a történeti részben már említettem, Erdélyben az évszázadok során magyar anyanyelvűvé váltak az örmények, és a jelenleg Magyarországon élő örmény származású emberek döntő többsége éppen 1920 után került a jelenlegi magyar ország-területre, úgyhogy az erdélyi örmények száma folyamatosan csökken a ma is folyó áttelepülés miatt. Pontos számukat igen nehéz megbecsülni; a legnagyobb örmény katolikus közösség a gyergyószentmiklósi, több mint 600 főt számlál, emellett Szamosújváron élnek még néhány százan, a többiek már vallásukban is asszimilálódtak, és a fenti harmadik kategóriába sorolhatóan legfeljebb örmény származású magyarnak vallják magukat. Arra nem igen találhatunk példát, hogy valaki román anyanyelvűvé vált volna: hiszen ez az asszimiláció lényegében még a dualizmus korában ment végbe, amikor az örmények elsősorban olyan társadalmi rétegekbe tartoztak (városi polgárok, földbirtokosok, vidéki kereskedők, értelmiségiek) amelyekben lakóhelyükön magyar etnikumú volt a lakosság döntő többsége.

Ezzel ellentétben az 1915. évi törökországi örmény mészárlások után Romániába érkező keleti örmények a románsághoz asszimilálódtak. Ők elsősorban a fővárosban és a tengerparton telepedtek le, míg régebbóta jelentős örmény származású román élt Moldvában a középkorban a területre érkezett kolónia utódként. Szamosújvárra 5-6 keleti örmény család érkezett (mert hallottak az ottani örmény közösségről), és családi kapcsolatok is születtek; azonban jelenleg mindössze 1 ilyen család maradt a városban.

Így jelenleg Romániában 3 féle örmény csoport is él:

1. magyar-örmények: Erdélyben magyar anyanyelvvvel és kultúrával
2. "román-örmények" a Regátban, román anyanyelvvvel és kultúrával
3. keleti örmények második, harmadik, sőt negyedik generációja, akik közül sokan még beszélnek az örmény nyelvet, de egyre erősebb már a román identitás.

Az utóbbi csoportból kerül ki Varuzsan Voszganjan, a Romániai Örmények Egyesületének a vezetője, aki egyébként a román szenátusnak is tagja volt.

A kommunista rezsím az örmény polgárok vagyonát is államosította, ingóságait elvette. Sokszor erőszakkal, vallatással. Erről így számolt be egyik interjúalanyom: „Annyit hurcolt a milícia és annyit vertek, hogy a szőr kihullt a testemből. Mind aranypénzt

követeltek, azt hitték van aranypénzünk, mert az apámnak volt festék üzlete, báránypör raktára és minden, de nem volt semmi aranypénz, mert még előbb eladódott az a pár darab ami volt amikor a nővérem férjhez ment. Elvitték a családi ékszereket és ami nekünk volt.” Az illetőt ráadásul magyarok verték, és ezt követően gyűlölettel beszélt róluk, meg is nevezete személy szerint őket: „Párkányi Jánost és Fazekas László, ez a kettő kutya volt, és egy Bíró és egy Tatár nevezetű is volt, de az nem vert, mert az tiszt volt.”. Mindez nem közvetlenül a kommunista hatalomátvételt követően történt, hanem az 1950-es évek végétől, az idézett interjú alanyát 1965-ben vitték be, egy több magyart (Báró Bánffy József, Keceli István) érintő „ügyben”, amely feltehetően a koncepciók perke egyike volt. „Én nem mártottam be senkit és megmutattam: én örmény vagyok és inkább meghalok, de senkit ki nem adok, se román, se senkit, pedig tudtam, hogy a románoknak is milyük van. Ne juttassam ezeknek a rabló bandáknak a kezére. Ott tartottak 4-5 hétig és minden éjszaka vittek vattatni, és minden éjszaka vertek, hogy a hátam lila, kék, sárga volt a sok ütéstől.”

ÖRMÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN MA

DEMOGRÁFIAI ÁLLAPOT, LÉTSZÁM

Az 1990. évi népszámlálás során 37 fő vallotta magát örmény anyanyelvűnek. Az Armenia Népe Kulturális Egyesület 3,5 ezerre, az 1995-ben létrejött Országos Örmény Önkormányzat viszont már 10 ezer főre becsüli az örmény származásúak számát Magyarországon. Mint ahogy már említettük, 1994-ben mintegy 32 000 ember adott le voksot a kisebbségi önkormányzati választásokon az örményekre. A több tízezer szimpátia-voksot feltehetően örmény származású, de magyar nemzetiségű állampolgárok adhatták le. Esetleg elképzelhető, hogy jónéhányan úgy gondolták, hogy a felsorolt kisebbségek közül nekik választani kell valamelyiket, vagy éppen egy kevésbé népszerű kisebbség ellen akarták leadni szavazatukat.

A XXI. század küszöbén a Kárpát-medencében lakó magukat örmény nemzetiségűnek valló személyek száma bizonyosan 100 fő alatt van. Ugyan a szomszédos országokban lakó örményekről pontos jelenlegi adatok nem állnak rendelkezésre, de maguk a magyarországi örmények főleg csak romániai nemzetársaikat tartják számon, velük tartják a kapcsolatot. Valószínűleg a gazdasági okokkal motivált bevándorlás az 1990-es években tovább folytatódott, és folyik a mai napig az Örmény Köztársaságból (egy munkát kereső busznyi örmény éppen néhány évvel ezelőtt bukkant fel hazánkban).

Azoknak az örményeknek a száma, akiknek ősei is a Kárpát-medencében születtek azonban csökkenő tendenciát mutat. A fogyás okaiként megjelölhető az asszimiláció, az elvándorlás, illetve különféle párválasztási szokások (a nem házasodás, kevés gyermek vállalása).

ASSZIMILÁCIÓ

Azon kisebbségek esetén, amelyekből a kritikus létszámnál kevesebb él egy meghatározott területen, óhatatlan, hogy néhány generáción belül a gyermekek felolvadjanak a többségi kultúrában. Persze pontos számot nem lehet meghatározni, és sok más tényező is befolyásolhatja az asszimilációt, azonban azt elmondhatjuk, hogy jelenleg Magyarországon sehol sem él olyan örmény közösség, amely képes lenne teljes mértékben továbbörökíteni az örmény kultúrát. Az erdélyi örmény települések közül már csak Gyergyószentmiklóson és Szamosújváron van jelentősebb örmény etnikum, azonban az asszimilációban már egy évszázaddal ezelőtt olyan előrehaladott állapotban voltak, hogy a re-asszimiláció mára már teljesen elképzelhetetlen.

ELVÁNDORLÁS

A migráció három fő iránya jelölhető meg: az erdélyi településekről a mai Magyarországra, illetve a nyugati államokba való elköltözés, illetve az ősi örmény kolóniákból nagyobb erdélyi városokba átköltözés. A Magyarországra vándorlás primer módon nyilván csak a Romániában élő örmények számát csökkenti, míg az országon belüli mobilitás elvileg szám csökkenést nem eredményez; azonban ha az etnikai csoportokat képző és megtartó tényezők között első helyen áll a közös lakóhely, akkor beláthatjuk, hogy ez a térbeli mobilitás a kulturális identitás továbbörökítését jelentősen gyengíti. A nyugatra emigrálóknál természetesen mindez még fokozottabban jelentkezik.

A XX. század utolsó felében Romániából rekord gyorsasággal tűntek el egyes kisebbségek (németek, zsidók, törökök), ez az örményekre ilyen mértékben nem jellemző (még parlamenti képviselőjük is van Voszganjan, majd Panbukjan szenátor személyében. Négy egyházközségükből kettő (Szamosújvár és Gyergyószentmiklós) még akkor is fennáll, amikor már nincsen örmény rítusú római katolikus pap az országban (helyüket latin rítusúak vették át). Azonban a Romániában jelenleg is nagyobb számban jelenlevő magyar, illetve cigány etnikumnál fokozottabban vándorolnak el az örmény származású személyek, ami inkább társadalmi státuszuk miatt jellemző (a parasztság például nehezebben hagyja el szülőföldjét, mint a városi lakosok). Azt állíthatjuk, hogy a Romániai örményekre nem nehezedik különösen nagy nyomás, sőt egyfajta pozitív megítélést is kivívtak lojalitásuk miatt az elsősorban Bukarestben és Galaț-ban élő, és a románság irányában asszimilálódó örmények. A magyar anyanyelvű örmény származású személyeket környezetük és önmaguk is a magyarokkal azonosan ítélik meg.

NEM HÁZASODÁS, KEVÉS GYERMEK, PÁRVÁLASZTÁSI SZOKÁSOK

Az általam megkérdezett 14 örmény származású személyből (Demeter Margit és Kis Ferenc nem volt örmény illetőségű) 3 nem házasodott meg (21%), illetve 1 házaspárnak nem volt gyermeke (7%), de többször is visszatérő téma az interjúkban, hogy a sok az agglány és legény az örmények körében. Az elmaradó házasságok esetében bizonyosan szempont volt az, hogy nem sikerült megfelelő párt találni a saját társadalmi rétegükben. A század első felében kerülték a lefelé házasodást; ez a szocializmus „lefelé egyenlősítését” követően megszűnt gyakorlat lenni, legalábbis a gazdasági státuszt illetően. Az eltérő műveltség (iskolázottság) is lehet egy párkapcsolat akadály, s az örmények iskolázottsága az átlagnál jóval magasabb volt. Eltérő vallású személlyel való házasság az állami anyakönyvezés bevezetését követően (1894) lett csak gyakorlat, ez esetben a római katolikus vallás a korábban sem számított -csak rítusban- eltérőnek. Érdekes, hogy a vélhetően hasonló gazdasági státuszú izraeliták (akik egyre növekvő számban éltek a második világháborúig Szamosújváron és más településeken) és örmények között kötött házasságról a XX. század második fele előtt egyáltalán nem tudunk, holott a zsidók is magyar anyanyelvűvé váltak, és sokan át is keresztelkedtek, s elég sok vegyesházasság jött létre a korabeli Magyarországon zsidók és magyarok között. Az ezt jelző társadalmi távolság kivizsgálása még újabb kutatások tárgyát kell hogy képezze. Más anyanyelvű (nemzetiségű) személyekkel (elsősorban német etnikumú) való házasságkötésekre találhatunk utalást az interjúkban (a megkérdezettek felmenői körében), azonban Trianon után ez egyre inkább eltűnt. Ez általános tendencia a többen élő erdélyi magyarok körében is, a szórványban azonban a gyakori vegyesházasságok az asszimiláció egyik fő okaként jelölhető meg.

A kevés gyermek vállalása a születésszabályozás modern módszerinek köszönhető (fogamzásgátlás, abortusz), illetve általánosan jellemző a magasabb társadalmi rétegekre (a szegényebb, kevésbé művelt rétegek körében nem terjedt el ennek a kultúrája pl. cigányok). Általánosan megfigyelhető ez a magyar illetve más etnikumoknál is, bárhol is éljenek a Kárpát-medencében, valójában ez a modern kor nyugati típusú társadalmaira egyaránt jellemző. A népesség fogyását eredményezi az a tendencia is, hogy napjainkban a fiatalok egyre idősebb korban kötnek házasságot és nem rögtön vállalnak gyermekeket; ez azonban az örményeknél a korábbi generációknál nem volt különösebben jellemző. A XX. század első felében még nem volt igazán hatékony orvosi

módszer a meddőség kezelésére, így az akkori generációkban előfordulhatott, hogy olyan családok maradtak gyermek nélkül, akik nem ezt tervezték. A második világháborút követően a korábbi, konzervatívabb értékrend felbomlásával csökkent a társadalom az egyénre gyakorolt nyomása a házasság és a nagyszámú gyermek vállalásának ajánlatos voltát illetően is.

BEFEJEZŐ GONDOLATOK

A hazai örménység többsége mára csak alig jobban idegen, mint a teljesen asszimilálódott kunok vagy jászok. Az örményt már nem beszéljük, a magyart tekintik anyanyelvűnek. Örménységük a magyarral rokon sorsú kis nép, és annak kultúrája iránti rokonszenvükben nyilvánul meg leginkább. Az a néhány tucat örmény család, akik maguk, vagy ősük a XX. században kerültek el Örményországból, természetesen jobban kötődnek az örménységhez. Ápolják anyanyelvüket és szorosabb kapcsolatot tartanak fenn az "óhazával". A rendszerváltás után az elsőként alakította meg az örménység a maga kisebbségi önkormányzatát, és több egyesület is alakult. Kulturális programokkal: kiállításokkal, előadásokkal és nyelvtanfolyamokkal szeretnék az örmény hagyományokat ápolni és megismertetni.

Minden torzszalkodás ellenére a magyarországi "örmény létnek" mindenképpen lesznek lehetőségei a harmadik évezredben. És bár vannak próbálkozások az örménység re-asszimilálására (nyelvtanfolyamok, kultúra-közvetítés) feltehetően a XX. században ide költözött keleti örmények utódai is magyar-örménnyé fognak előbb-utóbb válni. A magyar honfoglalás óta eltelt 1100 év számos népcsoport asszimilációját hozta, és feltehetően minden ezzel dacoló erőlködés ellenére reális lehetőség az, hogy az örmények is a kunok, besenyők és jászok sorsára fognak jutni: emlékezni fogunk rájuk, de kultúrájuk nem marad élő hagyomány. Másik lehetőség egy multikulturális, pluralista társadalom létrejötte, amely nem asszimilálja a kisebbségeket; azonban erre a közép-európai régióban nem sok példa akad.

Röviden a magyarországi örmények történelméről

Az örmények szórványos jelenlétét már ókori források is bizonyítják. Kr.u. 173-ban Aurelianus császár nyugat-arméniai légiójával győzött a Garam mellett a kvádok ellen. A Kézai és a Thuróczy krónikák szerint honfoglaló eleinkkel is jöttek örmények a Kárpát-medencébe. II. Endre magyar király kereszties hadjárata során Örményországban járt, s András fiát majdnem meg is házasította II. Levon örmény király Zabel nevű lányával. Amikor a II. Endre hazatért, elképzelt, hogy vele tartott egy kisebb örmény kolónia, akik aztán Esztergomban telepedhettek le (illetve csatlakozhattak a már itt élő örményekhez), az ő jelenlétüket ottani helynevek is bizonyítják. Ennek a kolóniának a vámmentes kereskedelmi jogait IV. Béla 1243-ban kelt oklevele megerősíti. A középkort követően kisebb szórványban az újkorban is éltek örmények hazánkban, azonban emléküket mára csak néhány örmény eredetű hely- és személynév őrzi.

Az újkori örmény betelepülők a különféle hódítók elől menekülve a Fekete-tengert északi irányból megkerülve jutottak az örmény óhazából térségünkbe Moldván és az akkori Lengyelország területén keresztül. Az élénk kereskedelmi tevékenységet folytató örmények a XVII. század elejétől kezdve folyamatos kapcsolatokat építettek ki az erdélyi fejedelemséggel, s Apafi Mihály fejedelemtől 1672-ben letelepedési engedélyt és kiváltságokat nyertek. Az áttelepülők nagy része iparral, és termékeik (elsősorban bőrárúk) értékesítésével foglalkozott. Az ekkor Erdélybe érkező örmények valóságos számát illetően pontos adatokat nem ismerünk, azonban az biztos, hogy a következő évtizedekben folyamatosan újabb családok érkeztek.

A XVII. században Erdélyben 4 településen élt jelentős örmény kolónia: Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvárosban és Szamosújváron. Az utóbbi kettő kezdetben csak örmény lakosokat fogadott falai közé, majd szabad királyi várossá

emelkedtek a XVIII. Század végén. Az erdélyi örmények mellett délről, a török birodalom területéről is érkeztek örmények régiókba, előbb átmenetileg Belgrádba, majd az 1739-es török ostrom miatt Újvidékre menekültek, s mivel hosszabb ideig török kézen maradt Belgrád, az örmények nem is tértek vissza. Templom építésébe kezdtek, amit 1746-ban szenteltek fel. A XVIII/XIX. Század fordulóján számuk a százat is meghaladta.

Az élelmesebb örmény családok bekapcsolódtak a nemzetközi marhakereskedelembé, a különböző helyeken felvásárolt szarvasmarhákat a magyar Alföld déli részein felhizlalták, majd végig legeltetve lábön hajtották a német piacokra őket. Mivel a magyarok nem aknázták ki a kereskedelmi lehetőséget, más idegen (görög, német, zsidó) etnikumokhoz hasonlóan az örmények olyan jelentős vagyont tudtak felhalmozni, hogy nemegyszer a kincstárat is kisegítették. Emellett jelentős adófizetők is voltak az örmények, s mindezeket hamarosan kedvezményekkel, nemesség adományozásával hálálta meg az udvar. Ezután egyre többen a korábban bérelt területeket megvásárolták, udvarházakat építettek rájuk, és vegyesházasságok révén bekerültek a helyi magyar nemesi társadalomba, sőt hamarosan jelentős vármegyei tisztségekhez is juthattak. Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Karassó-Szörényben a Jakabffyak, Bács-Bodrog megyében a Karátsonyiak vezető pozíciókat töltötték be.

A XVIII. században a kereskedelem szerkezete megváltozott (a mezőgazdasági termékek és építőanyagok forgalmának javára) és zsidó, német valamint más polgárosodott elemek vettek át a vezető szerepet. Ebben talán az is szerepet játszott, hogy az örmények, és más korábbi kereskedő csoportok nem kívánták kockázatos vállalkozásokba beruházni a már megszerzett tőkéjüket, hanem inkább földbirtokot vásároltak rajta. Ez azonban nem bizonyult annyira sikeres befektetésnek, mint a kereskedelem, s így az örmények a gazdasági életben betöltött pozícióikat lassan elvesztették, illetve átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. Így az elit alsóbb, illetve a középosztály felsőbb rétegeit alkották.

A legtöbb örmény család anyagilag megengedhette magának gyermekei taníttatását. Mivel általános volt körükben a gyermekek magas száma, azok akik nem örökölték az apa egzisztenciáját közpályára kerültek. A középrétegek értelmiségi pályákra (ügyvéd, orvos) kerülve, illetve a helyi kereskedelemben pozícióikat megtartva elkezdtek szétszóródni Erdélyben és a Partiumban. Asszimilációjuk jelentősen megindult, anyanyelvükké a magyar vált. Gazdagabb társaik segélyegyletek, árvaházak alapításával, tanulmányi ösztöndíjakkal segítették a leszakadókat. Elmondhatjuk, hogy az örmény társadalom minden rétege integrálódott a magyar társadalomba.

A XIX. század közepén mintegy 12-15 ezerre tehetjük azoknak a számát, akik örmény identitással - anyanyelv, vallás, származás- rendelkeztek. Az 1848-as forradalmat megelőzően 57 örmény család kapott illetve vásárolt nemességet, akik a XIX. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe. Az 1848/49-es harcokban hetvennél több örmény származású tiszt és mintegy kétszáz fő közkatonaként vett részt a magyarok oldalán. Köztük volt Kiss Ernő és Lázár Vilmos akik Aradon vértanúhalált haltak.

A szabadságharc leverését követő megtorlást és a Bach rendszert hasonlóan élték meg, mint a kor tősgyökeres magyar nemessége. A kiegyezés után aztán az állami tisztségek betöltésére ugyanúgy lehetőséget kaptak. Talán származásuk miatt általában a mindenkori kormánypárt támogatói voltak. A XIX. század utolsó harmadában, ahogy a magyarosodás útján is egyre előbbre haladtak, az örmény származású parlamenti képviselők és más befolyásos politikusok száma egyre nőtt. A gazdasági életben is résztvettek, de nem tudunk olyan családot, amely a nagypolgárság vezető rétegeibe került volna.

Az 1915-ös törökországi örmény genocídiumot követően mintegy hetven keleti örménynek menekültként adott hazánk menedéket. Kezdetben nagy volt a kulturális különbség köztük és a magyar-örmények között, de a további generációk alatt már elhalványult mindez.

Az első világháborút lezáró trianoni békediktátum az örményeket drasztikusan érintette. A földtulajdonosok birtokai jórészt a Romániához és Jugoszláviához csatolt területeken feküdtek, azonban sokukat társadalmi pozíciójuk, állasuk a fővároshoz kötötte, a határokon túlra került középosztálybeli családok a magyar államigazgatás az megszűnése miatt munkanélkülivé váltak. E két réteg tagjai jellemzően a megmaradt magyarországi területekre (elsősorban Budapestre) költöztek, s jelentős lecsúszást szenvedtek el a társadalmi ranglétrán. Nem jártak jobban az Erdélyben maradók sem: egyrészt az 1921-es romániai birtokreform alkalmával földterületeket vettek el tőlük, másrészt a városszerkezet átalakulásával (modernizáció, románok tömeges betelepítése) négy településük végképp elveszítette örmény jellegét.

A két világháború között Budapest vált a magyarországi örmények fő gyűjtőhelyévé, ahol mintegy 2000 örmény eredetű személyt tartottak ők maguk számon. 1920 áprilisában megalakult a Magyarországi Örmények Egyesülete, 1924-ben pedig a Ráday utca 11-13. szám alatt az Örmény Katolikus Egyházközség, valamint az Örmény-magyar Kereskedelmi Részvénytársaság. Foglalkozásukat tekintve sok volt köztük az értelmiségi: jogász, mérnök, orvos, tisztviselő, illetve (kis)kereskedő vagy iparos, jellemző örmény foglalkozás pl. a szőnyegkészítő.

A második világháború és az azt követő kummunista diktatúrák tovább rombolták az örménység társadalmi pozícióit. Volt, akit háborús bűnösnek kivégeztek (Hovhannesian Eghia), de általában rossz idők következtek az "úri középosztályba" tartozó tisztségviselő, értelmiségi családokra. 1952-ben a többi egyesülettel egyidőben megszűntették az Magyarországi Örmények Egyesületét is. Később a kádári konszolidáció idejében, 1965-től a Magyar-Szovjet Baráti Társaság (az Örmény SZSZK is szovjet tagköztársaság) és a Hazafias Népfront keretein belül szerveződöthetett újjá. Az egyházi közösség működése folyamatos maradt. E korszakban több keleti örmény család is hazánkba költözött Szovjet-Örményországból, akik általában kapcsolatot találtak a magyar-örményekkel.

A helyzet talán még ennél is rosszabb volt Erdélyben. Miután az északi terület másodsor is román uralom alá került, tömegesen hagyták el az országot a magyar-örmények. Volt aki meg sem állt Nyugat-Európáig, vagy Amerikáig, de a többség Magyarországra igyekezett. A kommunista hatóságok a közösségi és egyéni földbirtokokat valamint a városi örmények üzleteit, gyárait s egyéb ingatlanait elvették, és több esetben előfordult, hogy a "gazdag" örményekből a román titkos szolgálat verte ki, hogy "hova rejtették az arányaikat". Jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű örmény származású emberek maradtak helyben, illetve megindult egy lefelé irányuló társadalmi mobilitás: sok ügyvéd például nem praktizálhatott, és kénytelen volt alacsonyabb presztízsű állást keresni magának. A hajdani örmény települések elveszítették korábbi jellegüket és jelentőségüket, az örmény származású lakosok a nagyobb városokba költöztek. A kommunista rezsim alatt a civil szervezetek ellehetetlenítése miatt úgy Romániában, mint Magyarországon nem volt lehetőség a magyar-örmények összefogására. Azonban a rendszerváltást követően újjáéledt az örmény társasági, kulturális és vallási élet mindkét államban.

A hazai örménység többsége mára csak alig jobban idegen, mint a teljesen asszimilálódott kunok vagy jászok. Az örményt már nem beszéljük, a magyart tekintik anyanyelvűnek. Örménységük a magyarral rokon sorsú kis nép, és annak kultúrája iránti rokonszenvükben nyilvánul meg leginkább. Az a néhány tucat örmény család, akik maguk, vagy ősük a XX. században kerültek el Örményországból, természetesen jobban

kötődnek az örménységhez. Ápolják anyanyelvüket és szorosabb kapcsolatot tartanak fenn az "óhazával". A rendszerváltás után az elsőként alakította meg az örménység a maga kisebbségi önkormányzatát, és több egyesület is alakult. Kulturális programokkal: kiállításokkal, előadásokkal és nyelvtanfolyamokkal szeretnék az örmény hagyományokat ápolni és megismertetni.

A Törökországi örmény népiertás hazai visszhangja

A mai napig nem sikerült az egyetemes történetírásnak véglegesen tisztázni a térségben végbement örmény etnikai tisztogatás kérdéseit. Ennek a tényét is sokáig nem ismerte el a nemzetközi közvélemény, így például a francia törvényhozás is csak a 2001-es évben fogadta el annak tényét. Annak érdekében, hogy a hazai sajtó visszhangját megfelelően értékelni tudjuk, részletesebb nemzetközi kitekintést kell tegyünk az eseményekről.

A XIX-XX. század fordulóján, a nacionalizmus hosszú XIX. századi általános tendenciáival összhangban a Török Birodalom európai népei mellett az ázsiai rész nem török lakói közül az örményeknél is jelentkezett az önálló nemzetállam létrehozásának igénye. Ez egyelőre csak földalatti mozgalmakban nyert megfogalmazást, de aggodalmat és ellenérzéseket szült a török vezetőrétegekben. Az államalkotó iszlám-török etnikumtól az örmények keresztény kultúrája ütött el a leginkább a területen élő népcsoportok (cserkeszek, kurdok, arabok) közül. Az örmények egy része ráadásul jobban élt az őket körülvevő muzulmán népeknél, amely állandó okot adott a konfliktus élezésére, hiszen mindig kapható volt a csőcselék az örmények kirablására és a velük való erőszakoskodásra.

A 19. század utolsó negyedszázadában állandósultak a kurdok örményekkel szembeni erőszakos cselekedetei, melyeket a török állam hallgatólagosan támogatott. A kifejtett ellenállás nyomán véres etnikai konfliktus robbant ki, amely 1892-ben az örmények egy részének törökellenes felkeléséhez vezetett. Az ezt követő 4 év során Törökországban rendszeressé váltak az örményellenes pogromok, és a nemzetközi diplomáciai nyomás ellenére egyes becslések szerint mintegy 274 000 örmény vesztette életét, és majdnem ugyanennyi menekült el lakóhelyéről. A magyarországi örmények értelmiségi rétegei aggodalmasan figyelték az eseményeket, és az Arménia hasábjain tudósítottak az atrocitásokról. Felvetődött az esetlegesen létrejövő önálló örmény állam kérdése is. A magyar politikai közvélemény e korban hagyományosan török szimpatizáns, míg a pánszláv veszély réme szintén toposz volt. Ezért a magyar hivatalosság azt a megoldási javaslatot sugalmazta, hogy az örmények maradjanak a Török Birodalom keretein belül, ahol ha létrehoznak egy örmény autonóm területet, amely védelmül szolgálhatna az orosz terjeszkedés ellen.

A török birodalom modernizálását célul tűző ifjútörök mozgalom kiegyezést keresett az örményekkel, akik támogatásuk fejében teret kaptak a politikai életben. A hatalmat megszerző és tovább erősíteni akaró ifjútörökök vezetői, Enver és Talahat (magyar ejtés szerinti írásmódban sokszor Talat nevet olvashatjuk) a birodalom homogenizálását tűzte ki célul, eszközeikben nem voltak válogatóságok, csak a kedvező külpolitikai helyzetet várták. Ez az első világháború kirobbanásakor érkezett el. Annak vizsgálata, hogy a központi hatalmak politikusai valójában mit tudtak a törökországi örmény mézárításokról szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit. Ha tisztában is voltak a történetekkel, nem engedhették meg maguknak, hogy elidegenítsék szövetségesüket, vagy gyengítsék Törökországot, így nem állt politikai érdekükben az ellene való fellépés. Az antant hatalmak hiába adtak viszonylagos sajtónyilvánosságot a történeteknek, ők helyzetükből fakadóan nem tudtak diplomáciai nyomást kifejteni a velük hadban lévő államnál. Ugyanakkor érdekükben állt az örményeket a hatalom ellen lázítani, amit a török kormány ürügyül használt fel az örményellenes intézkedések megmagyarázásakor. A központi hatalmak sajtója át is vette ezeket az érveket, amikor tudósított egyes eseményekről.

A magyarországi közvélemény mindeközben csak a török propaganda anyagaiból értesülhetett a történelekről. A híradásokat természetesen uralták a monarchia közvetlen frontjairól szóló jelentések, azonban az „Est” napilap 1915 április és augusztus között megjelent számainak átvizsgálásakor két cikket is találtam, amely az örmény kérdéstről szól. „Meghiúsult összeesküvés – tizenkilenc örmény felakasztása” címmel jelent meg az „Est” június 17-i számában egy kéthasábos cikk, amely az örményeket diverzióval és terrorizmussal vádolja, amelyet a független Örményország megteremtésének érdekében, de valójában London és Párizs bujtogatására terveztek elkövetni. „Ezek a szegény álmódzók nem vették észre, hogy a két nyugati hatalom kezében ők csak eszközök az oszmán birodalom gyöngítésére és hogy Anglia meg Franciaország éppúgy nem gondolták komolyan egy Örményország megteremtésére, mint ahogy Oroszország sem hajlandó visszaadni a szabadságot az általa birtokolt örmény területeknek.” Ezek után a „b.a.” monogrammal megjelölt cikkíró a következő – némileg megdöbbenő- következtetést vont le: „Tizenkilenc akasztófa szomorú látványosság. De akik rajta lógnak megérdemlik sorsukat!” E mondatokban tetten érhető az a gondolkodásmód, amely a szintén soknemzetiségű „magyar birodalom” lázadó nemzetiségei irányában megnyilvánuló antipátia miatt érzelmileg azonosul a török vezető körökkel. Azt, hogy a cikkíró mellett az olvasók hogyan gondolkodtak, nem tudjuk meg; külön vizsgálatot kellene tennünk a korabeli közvélemény attitűdjéről. Ekkor még éltek az 1848/49-es honvédő háborúban harcoló veteránok közül néhányan, nem lett volna lehetetlen párhuzamot találni Haynau és Talahat pasa között. Mindenesetre a dualizmus majd negyedik évtizede után, az első világháború második évében nem volt „ildomos” ilyen kérdéseket feszegetni.

Az „Est” július 4-i számában „Örménylázadás Kisásziában – Az első Mohamedán üldözések Kisásziában” címmel jelent meg „b.a.” szerző újabb cikke, melyben arról tudósít, hogy 30 000 mohamedánt öltek meg az örmények, kihasználva a török fegyveres erők távollétét. A toposz vádak mellett kegyetlenkedéssel és az oroszokkal való együttműködéssel vádolja a cikkíró az örményeket. A következő évben kiadásra került „Az igazság az örmények forradalmi mozgalmairól” címmel egy rövid munka, amely a török kormány eljárását hivatott igazolni, és cáfolni (az elsősorban a nyugati) sajtóban megjelenő vádak. A kiadvány ars poeticaként ezt olvashatjuk: „Az Ottomán Császári Kormány” Aspirations et mouvements révolutionnaires arméniens” (Örmény forradalmi mozgalmak és törekvések) cím alatt fényképes albumot tett közzé, melyet megküldött a diplomáciai képviselőinek, a szövetséges és semleges államok kormányainak stb. Ez az album a török kormány eljárását önmagában is igazolja, adatainak helyességét pedig letagadhatatlanná teszi; e dokumentum előtt ellenségeinek is meg kell hajolni. Lapjain a régóta szervezett örmény forradalom képei tárulnak fel és a tárgyilagos szemlélőnek, a történetírónak a fényképekhez fűzött megjegyzések értékes adatokat tartalmaznak.” Orbók Attila e kiadvány alapján állította össze a Magyarországon megjelent füzetkét, amelyben párhuzamot állít az Osztrák-Magyar monarchia és Törökország nemzetiségi politikája között, majd felsorolja a török sajtóból átvett, állítólagos atrocitásokat. Végül a következő konklúzióra jut: „Természetes tehát, hogy az ellenséges sajtó állításai, ellenséges állampolgárok kijelentései, közleményei, hogy a törökök a mai helyzet kiaknázásával az örmény elem kiirtására külön politikával élnek, fanatizmusuk hatása alatt szervezett mozgalmakkal akarják kipusztítani a birodalomban élő keresztényeket, - minden alapot nélkülöző koholmányok.” A mű valóban koherensen erre épül fel, csak éppen a történelmi tények cáfolnak rá... A török kormány a mai napig nem ismeri el az örmény genocídium tényét, holott annak szemtanúi számtalan visszaemlékezésben erősítik meg azt. A világháborút követően 1922-ig elhúzódó harcok folytak az örmények és a törökök között (amikor is az előbbieket kényszerűségekből csatlakoztak a Szovjetunióhoz). Pontos számot lehetetlen megállapítani, de mintegy másfél millió örmény esett áldozatul 1914 és 1922 között e konfliktusnak, míg több százezer ember elmenekült. Néhány tucat család Magyarországra is került, míg a térségben Bulgáriában és Romániában jelentek meg nagyobb menekült csoportok.